

11 Epiloog

Bouwstenen voor de transformatie van onderwijs en samenleving

ROBERT VAN PUTTEN & THEO VAN DER ZEE

Ontwikkelingen in onderwijs en samenleving in Nederland de afgelopen decennia laten zich duiden met het meritocratisch ideaal (De Rooy, 2023). De tijd van de verzuiling, gericht op de collectieve emancipatie van bevolkingsgroepen, gold als afgesloten, om ruim baan te geven aan individuele emancipatie op basis van verdiensten. Niet langer zou een sociaal-economische, culturele of levensbeschouwelijke groep bepalend behoren te zijn voor maatschappelijk succes, maar individuele prestaties. Het onderwijs kreeg in deze omslag naar een meritocratische samenleving een cruciale rol toebedeeld. En het onderwijs heeft deze rol daadwerkelijk genomen. Om leerlingen gelijke kansen te geven hun (verborgen) talenten te ontplooien en een diploma te behalen dat de weg opent naar maatschappelijke status, macht en een goed inkomen, is het onderwijs zich meer en meer gaan richten op individuele leerprestaties, op objectivering en kwantificering van toetsing en examinering, en op onderlinge wedijver. En hoewel de meritocratie bepaald niet volledig gerealiseerd is, ging er een enorme werking vanuit op de inrichting van de samenleving en het onderwijs.

Intussen heeft het onderwijs ook kennisgemaakt met de schaduwkanten van het meritocratisch ideaal, zoals de druk op het mentale welzijn van jongeren, het gebrek aan motivatie en de vele jongeren die vastlopen in het onderwijs. Aanleiding tot deze bundel is de constatering dat er in het onderwijs veel aan de hand is en dat het zoeken naar oplossingen meer vraagt dan verhoogde inspanningen van ieder. Ingang voor onze zoektocht is de meritocratie als ideologie, met als inzet om deze stille ideologie te expliciteren, onderwerp van debat te maken en te bezien wat andere grondslagen, waarderingskaders en handelingsrepertoires aan het licht kunnen brengen. De bundel wil de verbeeldingskracht voor onderwijs voorbij de meritocratie vergroten. De opbrengst is een rijk en relevant scala aan beschouwingen geworden die niet alleen de schaduw-

kanten van de ontwikkelingen van de afgelopen decennia belichten, maar vooral ook veelbelovende perspectieven aanreiken hoe we het onderwijs anders kunnen denken, inrichten en oriënteren. Iedere auteur draagt in haar of zijn hoofdstuk bouwstenen aan voor een transformatie van het onderwijs en daarmee van de samenleving.

In deze epiloog brengen we deze bouwstenen bijeen en ordenen en duiden we ze. We zien drie thematische lijnen: (on)gelijkheid, dienstbaarheid en brede ontwikkeling. We beschrijven hoe we de bouwstenen en lijnen verstaan, namelijk als onderdeel van een transformatie van het onderwijs om voorbij de meritocratie te kunnen geraken. Om deze transformatie mogelijk te maken, is de inzet van ieder in het onderwijs hard nodig. Ten slotte gaan we na wat de transformatie van het onderwijs impliceert voor de samenleving. Onderwijs vervult een belangrijke rol in de samenleving, maar hier willen we het perspectief ook omdraaien: welke samenleving heeft het onderwijs nodig?

Bouwstenen en thematische lijnen

In deze bundel is een breed scala aan bouwstenen naar voren gebracht voor onderwijs voorbij de meritocratie. De praktijkbijdragen bieden voorbeelden van innovatieve praktijken die al een eerste blik bieden van hoe het onderwijs voorbij de tirannie van verdienste kan komen. Ze tonen concrete verbeeldingskracht vanuit de onderwijspraktijk. De academische hoofdstukken zijn beschouwingen die onze verbeeldingskracht in conceptueel opzicht oprekken en uitdagen, omdat ze voorstellen doen voor hoe we het onderwijs in de toekomst kunnen denken, inrichten en oriënteren. Daarbij bewandelen auteurs verschillende routes. Sommigen formuleren een ander toekomstbeeld en dagen zo het heden uit (zoals Biesta, Van der Zee en De Ruyter), andere auteurs kijken juist naar het verleden, waarbij ze door herbronning vanuit oude teksten en verhalen van levenswijsheid tot nieuwe vergezichten komen (zoals Borgman en De Mynck).

We zien in alle aangereikte bouwstenen drie thematische lijnen. De eerste is die van *(on)gelijkheid*. De bundel reikt bouwstenen aan om het debat over gelijke kansen radicaal anders aan te vliegen. Het gaat om noties als dat ieder gelijkelijk geroepen is tot volwassen mens-zijn, dat is

een gelijkheid van existentie (Biesta), dat ieder gelijkwaardig gezien en beoordeeld wordt en dat vraagt om een horizontale differentiatie (Denesen), dat we meer ruimte geven aan kansen die niet waren voorzien, maar die zich wel aandienen, kortom, een radicale hoop (Van der Zee), dat er waardering is voor iedere leerling (De Bruin), en ruimte voor elke leerling, inclusiviteit (De Bruin & Neomagus). De radicaliteit van deze bouwstenen en themalijn is niet alleen te vinden in de grondhouding van ontvankelijkheid en hoop, maar vooral ook in de waarderingskaders voor het vraagstuk van gelijke kansen, namelijk die van menswaardigheid en inclusiviteit.

Op de tweede plaats is er de thematische lijn van *dienstbaarheid*. Hierbij reiken auteurs bouwstenen aan om de focus van individuele verdiensten te verleggen naar verdiensten voor het grotere geheel. Het gaat om noties dat ieder een bijdrage heeft te leveren aan het gemeenschappelijk goed van de samenleving, een lotsverbondenheid (Kamphuis), dat aandacht, dienstbaarheid en toewijding leidend zijn in de oriëntatie van het onderwijs (Borgman), en dat talenten er zijn om onbaatzuchtig van uit te delen (De Muynck). De radicaliteit is te vinden in de intrinsieke oriëntatie van de verdiensten op de ander en de samenleving in plaats van op het individuele zelf en op de onderlinge verbondenheid in plaats van op wedijver.

De derde thematische lijn is *de brede ontwikkeling van leerlingen* waarop het onderwijs gericht is. Auteurs reiken bouwstenen aan die de oriëntatie van het onderwijs daadwerkelijk en fundamenteel verbreden. Het gaat om noties dat ieder de eigen potenties weet in te zetten om een zinvol en waardevol leven te leiden, en aldus kan floreren (De Ruyter), dat de existentiële dimensie van het bestaan onderdeel vormt van het curriculum (Bertram-Troost & Van Putten), en dat de school een belangrijke rol heeft in de verbeelding van goed leven en goed samenleven (Kuiper). En dat heeft ook gevolgen voor de inrichting van het onderwijs, zoals het anders meten en waarderen van leerlingen (De Vries), het voeren van ontwikkelgesprekken als integraal onderdeel van heel het curriculum (Verwater) en het verweven van vorming als expliciet onderdeel van het curriculum (Verwater). De radicaliteit van deze bouwstenen ligt in het uitgangspunt dat het onderwijs heel de mens op het oog heeft en niet slechts het verbale, cognitieve en performatieve deel.

Transformatie van het onderwijs

Waar toe leiden de aangereikte bouwstenen precies? Welk oogmerk hebben de verschillende bijdragen? Auteurs in deze bundel bestuderen het meritocratisch ideaal op verschillende wijze. Zo richten sommigen zich vooral op de schaduwkanten en nemen ze deze als aangrijpingspunt van hun beschouwing. In zijn hoofdstuk over gelijke kansen en differentiatie gaat Eddie Denessen na hoe het onderwijs minder hiërarchisch ingericht kan worden om beter de tirannie van de verdiensten te kunnen temperen. Doret de Ruyter gaat na wat er nodig is om meer capaciteiten van leerlingen te waarderen, en meer potenties te kunnen bevorderen om hen aldus te laten floreren. Gerdien Bertram-Troost en Robert van Putten grijpen de negatieve consequenties van het meritocratisch ideaal aan om te pleiten voor (meer) aandacht voor de existentiële onzekerheid. Deze auteurs leveren bouwstenen aan hoe de negatieve effecten te verminderen of mogelijk zelfs te voorkomen zijn. Daarbij komen ze gaandeweg hun betoog uit bij problematische uitgangspunten van de meritocratie.

Andere auteurs bekritisieren veeleer vanaf de start de fundamentele uitgangspunten van het meritocratisch ideaal en bouwen hun beschouwing van daaruit op. Zo fileert Gert Biesta het gelijke-kansendebat als vooral gefundeerd in gelijkheid van prestatie en stelt daar een radicaal ander fundament tegenover, namelijk dat van gelijkheid van existentie. Theo van der Zee neemt afstand van het paradigma van de maakbaarheid in het debat over gelijke kansen en pleit ervoor minder te calculeren en meer ontvankelijk te zijn voor en te hopen op dat wat zich aandient. Erik Borgman levert het ideaal van de meritocratie graag in voor dat van de ministeriocratie, waarbij het voor het onderwijs gaat om aandacht, dienstbaarheid en toewijding, en dat is radicaal anders dan prestatie, performance en wedijver. Bram de Muynck keert zich tegen de meritocratische interpretatie van het Bijbelse verhaal van de talenten en biedt met zijn pleidooi voor de werkingskracht van ontferming een ander fundament om naar onderwijs te kijken. Deze auteurs reiken bouwstenen aan voor een andere grondslag dan het meritocratisch ideaal, die zich laat vertalen in andere waarderingskaders en handelingsrepertoires.

Ook al zijn de aangrijpingspunten verschillend en verschillen de betoegen in hun reikwijdte, elk van de bijdragen is gericht op transformatie van het onderwijs. De rode draad is dat meer van hetzelfde niet langer volstaat. We hebben een radicaal andere benadering van onderwijs

nodig, een die we in het inleidende hoofdstuk hebben getypeerd als een ‘architectonisch’ perspectief. Het gaat om een radicaliteit gevoed door het streven naar een maatschappelijk ideaal dat gekarakteriseerd wordt door noties als menswaardigheid, dienstbaarheid en inclusiviteit (vergelijk Tašner & Gaber, 2022). Het gaat erom de huidige realiteit uit te dagen tot het ontwikkelen van nieuwe, passendere manieren van onderwijs en samenleven. Het onderwijs vraagt om een andere inrichting als niet langer louter individuele prestaties normerend zijn, maar ieders bijdrage nodig is voor het geheel. Onderwijs behoeft andere waarderingskaders en vormen van bestuurlijk handelen wanneer het erom gaat ontvankelijk te zijn en te hopen op dat wat zich aandient. Transformatie van het onderwijs om voorbij de meritocratie te geraken, vergt niet alleen andere inhoudelijke idealen, maar ook andere vormen om deze idealen na te streven en mogelijk te maken.

Voor de transformatie is het oefenen in verbeeldingskracht de eerste opgave voor betrokkenen in het onderwijs. Dat begint met het signaleren en bewust worden van de stille ideologie van de meritocratie en haar normerende werking. Zijn leraren, medewerkers, schoolleiders, onderwijsbestuurders en toezichthouders in staat om de fascinatie met prestatie te verbinden met het meritocratisch ideaal? Nemen ze waar dat een meer volhardende inzet niet meer volstaat, maar dat er iets anders nodig is? Kortom, laten ze de schaduwzijden die aan alle kanten zichtbaar worden in school toe als een onderbreking van het dominante verhaal van de meritocratie en staan ze open voor een andere duiding?

De opgave vraagt vervolgens om met elkaar te bouwen aan een nieuw verhaal dat antwoord geeft op vragen als: waar zijn wij van, wat hebben wij voor leerlingen op het oog, waarmee openen we voor hen een toekomst van menswaardigheid, dienstbaarheid en inclusiviteit? Voor het bouwen aan dit nieuwe verhaal is niet zozeer een blauwdruk of stappenplan nodig, maar veeleer een kwaliteitscultuur van dialoog, spraak en tegenspraak, verhaal en waardering (Van Groningen & Van der Zee, 2022). Kortom, zijn leraren, medewerkers, schoolleiders, onderwijsbestuurders en toezichthouders in staat om het verhaal van hun school vanuit de transformatie naar een andere toekomst te vertellen?

Deze opgave, ten slotte, vraagt vóór alles moed en vertrouwen. Moed om voor de idealen te gaan staan en te vertrouwen dat je de passende vormen kunt ontdekken, ontwikkelen en hanteren (Buijs, 2020). Kortom, zijn betrokkenen in het onderwijs in staat om niet alleen een toekomst

van menswaardigheid, dienstbaarheid en inclusiviteit te verbeelden, maar hebben ze ook de moed en vertrouwen om het te gaan doen?

Onderwijs en samenleving

In zijn hoofdstuk over de ontsporing van een emancipatie-ideaal schetst Berend Kamphuis hoezeer het maatschappelijk streven naar individuele verdiensten het onderwijs in zijn greep heeft gekregen. De samenleving heeft hoge verwachtingen van het onderwijs als het erom gaat het meritocratisch ideaal tot een succes te maken. Ze verwacht dat het onderwijs jonge mensen voorbereidt en selecteert op een samenleving die status, macht en inkomen verdeelt op basis van ieders individuele verdiensten. En daar waar de samenleving aanloopt tegen vraagstukken als sociale ongelijkheid, kijkt ze al snel naar het onderwijs om bij te dragen aan oplossingen. Kortom, vanuit het perspectief van de samenleving is een dienstbare rol van het onderwijs dringend gewenst om het meritocratisch ideaal na te streven (De Rooy, 2023). Intussen is duidelijk dat de auteurs in deze bundel ons heel anders naar onderwijs en haar verhouding tot de samenleving laten kijken.

De auteurs in deze bundel beschouwen het onderwijs allereerst als een *vindplaats* van de normerende werking van het maatschappelijk ideaal van de meritocratie. Wie het onderwijs bestudeert, kan waarnemen wat het ideaal bewerkstelligt. Denk bijvoorbeeld aan de relatieve overwaardering van kwantificeerbare en daarmee onderling vergelijkbare capaciteiten, zoals cognitieve intelligentie en kenmerken als doorzettingsvermogen, assertiviteit, sociabiliteit, en zelfdiscipline (Denessen), en het veronachtzamen van andere capaciteiten als ethisch beslissingsvermogen en esthetische perceptie (De Ruyter). Daarnaast is de onderlinge wedijver het onderwijs niet vreemd en veroorzaakt ze bij leerlingen veel stress en onzekerheid. Zichtbaar wordt dat een technocratisch-instrumentele aanpak uitwassen van het meritocratisch ideaal, zoals als de druk op het mentale welzijn van jongeren, niet verdrijft, zoals het hoofdstuk over omgaan met existentiële onzekerheid laat zien (Bertram-Troost & Van Putten).

Vervolgens is in deze bundel het onderwijs een *vertrekpunt* om te kunnen werken aan een samenleving voorbij de meritocratie. Terwijl sommige auteurs ervoor pleiten dat het onderwijs het beste te duiden is

als een vrijplaats om volwassen in de wereld te komen (Biesta), leggen anderen expliciet de verbinding met de maatschappelijke omgeving van de school. Een school die bijvoorbeeld inzet op dienstbaarheid in plaats van individuele verdiensten, bouwt aan een samenleving van ministeriocratie (Borgman). Deze school draagt niet louter kennis en vaardigheden over, maar begeleidt en vormt leerlingen die bouwers zijn van een menswaardige, dienstbare en inclusieve samenleving. Haar onderwijs- en vormingspraktijken zijn verknoopt met praktijken van andere instellingen in het maatschappelijk middenveld als de zorg, maar ook het bedrijfsleven. In het praktijkverhaal over het Vakcollege in Helmond (De Bruin) komt naar voren hoe school en omgeving verweven zijn en elkaar nodig hebben om leerlingen te begeleiden en daarmee voor hen een menswaardige toekomst te openen. De verbinding loopt niet zozeer langs de lijnen van de verzuiling zoals dat tot vijftig jaar geleden gebruikelijk was, maar via mensen en organisaties die elkaar vinden in een gedeelde visie op opleiden, vormen en samenleven.

Tot slot weerklinkt in deze bundel een krachtig *appel* van het onderwijs op de samenleving. Om voor leerlingen een menswaardige toekomst te openen heeft de school ook vertrouwen en commitment van de samenleving nodig. De school als organisatie die bouwt aan een toekomst van menswaardigheid, dienstbaarheid en inclusiviteit, verdraagt zich slecht met de opvatting dat het onderwijs louter een beleidsterrein is en de school enkel uitvoerend. Goed samenleven, menswaardigheid, dienstbaarheid en inclusiviteit zijn normatief meervoudig. Met andere woorden, daar denken mensen verschillend over. De school heeft de ruimte nodig om vanuit haar eigen visie en idealen mee te bouwen aan een toekomstige samenleving. Ze zal vanuit bezieling en zelfbewustzijn het gesprek met de samenleving aangaan over haar bijdrage aan de publieke waarde – mits de samenleving haar daadwerkelijk de ruimte geeft en het appel wil horen en verstaan. Sterker nog, een democratische samenleving heeft de meervoudigheid aan visies en idealen nodig om zich te kunnen blijven ontwikkelen en vitaal te zijn (Waslander, 2023). Naast ruimte heeft het onderwijs nodig dat ook andere maatschappelijke instituties, zoals overheid, politiek, bedrijfsleven en kerken meedoen in het bestrijden van de tirannie van verdiensten. Onderwijs voorbij de meritocratie vormgeven kan de school niet in isolement. Dat heeft pas werkelijk kans van slagen als de bredere maatschappelijke omgeving meewerkt aan een architectuur voorbij de meritocratie.

Tot slot

De afbeeldingen in deze bundel van de Vlaamse kunstenaar Hans Op de Beeck tonen een mengeling van realiteit en verbeelding. Het is aan de kijker om deze mengeling te duiden. Zien we de opkomst van een nieuwe werkelijkheid of de ondergang van een voorbije werkelijkheid? Zien we vooruit of eerder achterom?

De bundel mag gelezen worden als één groot appel om vóóruit te zien naar een werkelijkheid die op doorbreken staat. De nieuwe generatie en haar toekomst doen op ons het appel om dit te laten gebeuren. Het is aan ons om de nieuwe werkelijkheid niet in de weg te zitten, maar haar vooral de ruimte te geven om geboren te kunnen worden.

LITERATUUR

- Buijs, G. (2020). Van wie is het onderwijs? Van 'Goed Onderwijs!' Over de actuele opdracht van artikel 23. In: C. Hermans (red.) *Waar is het onderwijs goed voor? Anders denken over onderwijs*. Eindhoven: Damon, pp. 46-69.
- Rooy, P. de (2023). *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Tašner, V. & Gaber, S. (2022). Is it time for a new meritocracy? *Theory and Research in Education*, 20(2), 182-192.
- Van Groningen, S. & Van der Zee, T. (2022). *Narratief Waarderen. Werken aan een duurzame kwaliteitscultuur op school*. Woerden: Verus.
- Waslander, S. (2023). Goed bestuurlijk handelen en het publieke karakter van onderwijs. In: T. van der Zee (red.) *Leidende principes van goed besturen. Reflecteren in dialoog over het eigen handelen*. Woerden: Verus, pp. 52-59.